

JERZY KŁOCZOWSKI

Fehéroroszország, Litvánia, Lengyelország és Ukrajna történetének új összefoglaló feldolgozásai

Szeretném bemutatni annak a négy ország történelmével foglalkozó kiadványnak az alapvető elképzeléseit, amelynek létrehozásán és szerkesztésén az utóbbi évek során négy egymással szorosan együttműködő szerzői gárda dolgozott. Munkánkat úgy kezeltük, mint az egész keletközép-európai régió minden országát érintő vállalkozás részét, egy olyan sorozat elemeként, amely térségünk összes államának és nemzeti társadalmának történelmét új megközelítésben tárja fel annak érdekében, hogy Kelet-Közép-Európa története a jövőben Európa történelmének szerves részeként jelenjen meg.

A négy szomszédos ország történelme az elmúlt századok során számos szállal kötődött egymáshoz. Egyiket sem lehet tehát megérteni és bemutatni a többi megkerülésével. Számításba kell vennünk a hosszú történelmi „együttmenetelést”, az együttélést, az élet legkülönbözőbb területein jelentkező kölcsönhatásokat - vagyis azokat az elemeket, amelyeknek figyelembevétele a korszerű historiográfiai elemzések és szintézisek alapvető követelménye. Ihor Sevcenko, korunk nagy ukrán történésze tömören ezt így fogalmazta meg: nincs értelme Ukrajnáról és Fehéroroszországról beszélni Bizánc említése nélkül, mint ahogyan a Lengyelországra való kitekintés nélkül sem. Mindjárt hozzá kell tennünk: természetesen ugyanígy nem lehet megérteni Lengyelország és Litvánia történelmét sem a fehérorosz és az ukrán kapcsolatok feltérképezése nélkül.

Ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy egészében véve nem éppen „simán gördülő” történelemről van szó. Ez a história telis-tele van kisebb-nagyobb, mély és nemegyszer tartós konfliktusokkal, antagonizmusokkal.

E négy ország történetírói a 19. században, de különösen a 20. században gyakran egymástól élesen eltérő megközelítésben mutatták be a közös történelem egészét, annak egyes eseményeit vagy folyamatait. Mindehhez társult a velük szomszédos országok-elsősorban Németország és Oroszország - történetírása, amely abban volt érdekelt, hogy országaink és egész régióink történelmét a saját szemszögéből mutassa be, hiszen az orosz, a porosz és az osztrák terjeszkedési politika - tudjuk jól - nemegyszer Kelet-Közép-Európa térképének hosszú időre szóló átrajzolásához vezetett a 18-19. század során, a 20. században pedig a német náciizmus és a szovjet kommunizmus mutatott nagy érdeklődést régióink iránt, ugyancsak messzemenő következményekkel.

Együttműködésünk első és alapvető követelményeként a reánk örökített különféle történetírási hagyományok bírálatát jelöltük meg. A legfontosabb lépések egyike annak a lengyel hagyományokban mélyen gyökeret vert tendenciának a leleplezése volt, amely a lengyel nemesi Köztársaság (a Rzeczpospolita) „polonizációját” hirdette, s a lengyel-litván államot már az 1385-1386-os unióra lépéstől fogva egyszerűen Lengyelországgént igyekezett kezelni. A 19. század során a hazájuk függetlenségéért harcoló lengyel hazafiak a visszaállítandó független lengyel államot csaknem ugyanazon határok között képelték el, mint amelyek között az 1772 és 1795 közötti felosztások előtt létezett. Ugyanakkor az egyébként gyakran csak „etnikai” mozgalmaknak titulált fehérorosz, litván és ukrán fiatal nemzeti irányzatok - amelyek végül a 19-20. század fordulóján öltöttek határozott formát - saját államalakulatuk, nemzeti államuk megteremtésében gondolkodtak. A lengyelekkel való együttélés elutasítása azzal magyarázható, hogy a lengyel nemesség hosszú jelenléte területeiken a fehérorosz, a litván és az ukrán nemzeti nemesség kulturális ellengyelesítését vonta maga után, amit a saját nemzeti kultúra és lét fenyegetéseként fogtak fel.

Anélkül, hogy belemennénk a 20. századi konfliktusok részleteibe, meg kell vizsgálnunk az általában igen rossz irányba fordult lengyel-litván, lengyel-ukrán és lengyel-fehérorosz viszonyt. A Vilna (Vilnius), illetve Lemberg (Lviv) hovatartozása kapcsán keletkezett konfliktusok hosszú időre megbénították, fagyossá tették a kapcsolatokat. A második világháború - különösen az ukrán-lengyel viszonyban - egész sereg drámai összeütközést hozott: áldozatok ezreit követelte elsősorban Volhíniában, majd a különböző erőszakos ki- és áttelepítések során. (Hogy csak az úgynevezett Visztula-akcióra utaljunk, amely a Lengyelország 1945 után létrejött területén maradt ukránokat érintette rendkívül érzékenyen!) Az új „rend” és a sztálini felügyelettel a győztes Szovjetunió által parancsuralmi módon, tönkényesen megállapított határok egyik következménye az volt, hogy több millió embernek kellett elhagynia lakóhelyét, s így jelentősen megváltozott a terület etnikai képe. 1945 után a kommunista uralom alatt Lengyelország viszonylag homogén nemzetiségi összetételű állammá vált. Szovjet-Ukraj- na és Szovjet-Fehéroroszország határai közé került csaknem az egész ukrán, illetve fehérorosz nemzetiségű lakosság - az 1939-ben Lengyelországhoz tartozott keleti területek elcsatolásának ebben különösen nagy szerepe volt. Ugyanakkor Vilna és környéke is egy szovjet tagköztársaság területére került.

A hatalmi tényezők, a politikai és kulturális elitek, valamint a társadalmaink közötti kapcsolatok alakulása a kommunista uralom évtizedeiben (1945-1989) önmagában is elmélyült és sokoldalú kutatást igényel. Ugyancsak fontos szerep jutott ebben az időszakban a Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban megtelepedett politikai, elsősorban az antikommunista emigrációnak. A közelebbi kilátások szempontjából különös jelentősége van e négy ország független értelmiségi elitjének, amely lassan elindult az egymáshoz való közeledés útján. Soraikban s a független politikai erők - sőt az emigráció - köreiben is mindinkább jelentkezik a konfliktusok békés feloldásának igénye. 1980-1981-ben a Szolidaritásnak a kommunista diktatúrák alatt élő társadalmakhoz intézett testvéri nyilatkozata jelentős visszhangra talált nemzettudattal rendelkező keleti szomszédainknál is.

Az 1989-91-es évek változásait, mindenekelőtt a függetlenség elnyerését általános megértés fogadta, a közvélemény szinte egyöntetűen fejezte ki igényét a vitás kérdések békés megoldására.

Hamarosan elkezdődött a történészek rendszeres együttműködése is. Fontos lépést jelentett Fehéroroszország, Litvánia, Lengyelország és Ukrajna honi és emigráns történészeinek 1990. április 28 - május 6. között Rómában tartott találkozója. A rendezvény a közös munka kiindulópontjává vált, amint azt a későbbi találkozók és vitafórumok bizonyították.

Megkezdődött országaink és egész Kelet-Közép-Európa kulcsfontosságú problémáinak áttekintése, de sikerült megvetni egy közösen szerkesztett szintézis alapjait is, amely az említett négy ország történelmét új megközelítésben képes tárgyalni.

A legtöbb nehézség természetesen azokban az országokban mutatkozott, amelyek korábban szovjet köztársaságok voltak, s ahol a nézeteket kötelezően az „össz-szovjet” történetírás egymást követő kiadványaihoz kellett igazítani. Ezek a kiadványok hihetetlen mértékben eltorzították a fehérorosz, a litván, az ukrán és a lengyel történelmet. Lengyelországban a kommunista nyomás és az intézményes cenzúra ellenére a történetírás függetlensége összehasonlíthatatlanul nagyobb volt. Ilyen helyzetben kellett világosan szembenézni mind a kommunista idők hivatalos kánonjaival, mind pedig az emigráns és a régebbi hagyományokra támaszkodó történetírással, és kialakítani a hozzájuk való viszonyt.

A történész szerzők és szerkesztők egymást követő értekezletein nagy hangsúlyt kapott a 20. század második feléhez méltó korszerű történetírás elveinek megvitatása, a közös elképzelések kialakítása. Olyan humán kutatásokat kellett indítanunk, amelyek elsősorban az emberi tényezőre, a társadalmakra koncentrálnak, s nem csupán általános, hanem konkrét és összehasonlító válaszokat keresnek. Lehetőség szerint arra törekszünk, hogy az egymást

követő nemzedékeket koruk feltételrendszereibe ágyazva írjuk le, figyelembe véve a szomszédos nemzetekkel való hosszú kulturális együttélés tényét. Mindezt a kutatások jelenlegi állásánál nem könnyű megvalósítani. Az emberi jogok történetével kapcsolatban azt gondoljuk, hogy az egyes rendekre és a különböző típusú és rangú társadalmi csoportokra vonatkozó törvények a szabadság és az emberi, állampolgári méltóság tiszteletének fokmérői. Az így felvetett problémák tisztázásához természetesen szükséges a hatalomgyakorlás, a szabadságjogok korlátozásának vizsgálata.

Nagy nyomatékmal jelentkezett a nemzettudat erősödésének kérdése különösen olyan országok esetében, mint Fehéroroszország vagy Ukrajna, ahol a tervszerű és hatékony „nemzettelenítés” és „szovjetizálás” következtében a függetlenség beköszöntekor egyszerre kellett megindítani a nemzettudatra és az önálló államiságra való nevelést. Ez azonban könnyen vezetett nacionalista, a szomszédok iránti ellenséges hangulat kialakulásához. A nemegyszer szinte vallási érveléssel alátámasztott „nemzeti kommunizmus” - mint köztudott - számos volt kommunista országban jelentős mozgalommá, sőt, néhol vezető erővé vált.

Ahhoz, hogy szembe tudjunk szállni az ilyen - éppen a korszerű történetírással ellentétes - megközelítésekkel, és hogy valóban tudománynak nevezhessük azt, amit művelünk, szükséges volt egyfelől a jogos nemzeti és kulturális törekvések megértése, másfelől pedig annak tudatosítása, hogy a tisztánlátáshoz nemcsak a „mieinket”, hanem a másikat, az adott konfliktus által érintett felet is figyelembe kell vennünk. A gyakorlatban mindig komoly segítséget jelentett, hogy egy időben négy - azaz fehérorosz, litván, ukrán, lengyel - szempontot kellett összehangolnunk. Amikor két, hagyományosan egymástól távol álló nézethez egy harmadikat vagy negyediket is társítottunk, az eredmény általában gyümölcsöző volt. Kitágította az adott kérdés vizsgálatát, az analógiák áttekintésére készítetett, nemegyszer egymás helyzetének összehasonlító elemzéséhez és a hasonlóságok és eltérések pontos feltárásához vezetett. A munka folytatásának *sine qua non* feltétele volt a történészek egymás iránti bizalma, a külső manipulációs lehetőségek teljes kizárása. Nagyon határozottan alá kell húznunk, hogy nem a nézetek uniformizálásáról volt szó, sem pedig arról, hogy az egyes szerzőket valamiféle előre kialakított álláspont elfogadására kényszerítsük. Azt viszont alapelvvé tettük, hogy minden szerző vegyen figyelembe minden szempontot, ismerkedjen meg a többiek véleményével és álláspontjával, s ezek ismeretében fogalmazza meg saját véleményét.

Úgy döntöttünk, hogy az ily módon kidolgozott négy szintézis mindegyike jelenjen meg az érintett négy ország nyelvén annak érdekében, hogy a honi történészek érdemi vitába szállhassanak a bennük megfogalmazottakkal. A kiadványok fontos feladata még az is, hogy általuk országaink minél szélesebb társadalmi rétegei ismerhessék meg szomszédaikat, akiktől annyi mindent hallottak és hallanak, de akiktől igen keveset tudnak, holott számtalan szál fűzi őket hozzájuk. A teljességhez szükséges külön történelmi atlasz kiadása, valamint forrásgyűjtemény megjelentetése, amely tartalmazza mindazt az irodalmat, amely - elsősorban didaktikus célból e négy ország egymásról szerzett ismereteihez alapvetően szükséges.

Nyilvánvaló, hogy egész tevékenységünket voltaképpen javaslatnak, irányt adó kísérletnek tekintjük, amelyet remélhetően további, már jóval érettebb történelmi kiadványok követnek majd, alkalmasint egy másik szerzői csoport munkájának jóvoltából. Munkáinkban figyelembe vesszük az egyes országokban jelentkező paradigmákat, a hagyományok különböző megközelítéseit, a történetírás változatait. Néhány esetben - s itt Fehéroroszország példája a legfeltűnőbb - egymástól nagyon is távol álló megközelítésekkel van dolgunk. Ezért is tisztában kell lennünk azzal, hogy számtalan kérdés vár megoldásra, szükség mutatkozik a mélyebb szintézis elvégzésére. Jó néhány probléma kidolgozása pedig monográfiát igényel.

Az eddigi munka egyik nagy haszna, hogy tudatosodott bennünk a további együttműködés szükségessége, többek között épp ezen a területen. A német nyelvű, az orosz

és a zsidó történetírás ismerete itt nagyon fontos. 1997 őszén a német Herder Intézet és Kelet-Közép-Európa történészei között komoly vita alakult ki e négy ország szerepéről, amikor Németország és régióink átfogó viszonyrendszeréről volt szó. Fontos eredmény született: megkísérelték a szükséges együttműködési és kutatási vonalak felvázolását. Bízást remélhetjük, hogy már a kollokvium anyagának közzététele is megkönnyíti a valódi együttműködést. Megnyílt a lehetőség a komoly vitákra az orosz és a zsidó történészekkel is. A 16. századtól kezdve a soknemzetiségű Lengyelország egészen a második világháború drámai időszakáig a világ zsidóságának egyik legnagyobb gyülekezőhelyévé vált. Nem könnyű, ám annál fontosabb feladat, hogy a kelet-közép-európai történelem vizsgálata során, az egyes évszázadok feldolgozásakor többrétűen foglalkozzunk a zsidó népesség jelenlétével országainkban, úgy, hogy ezt általános összefüggéseibe tudjuk helyezni, nem pedig elvontan kezeljük, ahogyan korábban általában történt.

Történészgárdánk munkája során világosan kirajzolódott, hogy e négy ország minden tekintetben a kelet-közép-európai régió része. Lehet, hogy ez az állítás a továbbiakban nemzetközi viták tárgyát fogja képezni, de világossá kell tennünk: az egész „európai térségről” folyó vitának nyitottá kell válnia, s fel kell ölelnie az elmúlt ezer év történelmi folyamatait. A 20. század második felének különböző elképzelései szerint a kelet-közép-európai térség természetes tengelyét a cseh, a magyar és a lengyel monarchiák alkották. A mi felfogásunk azt a viszonyrendszert domborítja ki, amely a 14. században keletkezett, és azóta fejlődik tovább Lengyelország és a litván, valamint a rusz (ruszin) földek között, egyrészt a Litván Nagyhercegség állami kereteiben, másrészt a lengyel koronához tartozó területeken (az ún. Galíciában és Halicsban). Fontos jelenség ebben a térségben a lassú, sokrétű, de egyre mélyebb „nyugatiasodás”, különösen a rusz, a belarusz és az ukrán lakosság körében, amelyhez sajátos nyugat-bizánci szinkretizmus társult, amint ez kimutatható mind a belarusz, mind az ukrán kultúrában. A nyugat-európai modellek megjelenése Lengyelországban már a 13. században tapasztalható, s ez a folyamat a 14-15. században már eléri a keleti végeket is. A 16-17. század e folyamat tekintetében különös jelentőséggel bír: ekkorra járják át a nyugati minták az élet minden területét, az összes rendet, a politikai kultúrát és az államszervezés területét, ekkor történik a kereszténység megreformálása különböző módokon. A reneszánsz, a barokk, a felvilágosodás mind olyan kulturális áramlatok, amelyek a szabadság érzetét és igényét, az emberi méltóság ébredését jelentik. A kozákok - vagy általánosabban az ukránok - harca a lengyel nemesi köztársaságon belül az őket megillető helyért, a törekvés, hogy a „két nemzet köztársasága” három nemzeté legyen, igen meggyengítette Lengyelországot a 17. század második felére. A kozákok saját „atamán-államot” próbálnak létrehozni, akár Oroszország protektorátusa alatt is, de a lengyel köztársaság modelljét véve alapul, amely pedig egészen más, mint a moszkvai uralkodók állama. A kozák-ukrán állam autonómiájának likvidálására a 18. század második felében került sor - ugyanakkor, amikor egymást követik a lengyel államiság megszűntetését eredményező felosztások is.

A nyugati kultúra befolyása a fehér-orosz-litván-ukrán régióban a 18. században is folytatódott, de még a 19. század elején is érzékelhető volt. A már többször említett hosszú együttélés folyamatának fontos elemei ezek, amelyekkel eddig nem kellő súllyal s nem eléggé tárgyyszerűen foglalkoztak a szocio-kulturális és antropológiai kutatások. Természetesen figyelembe kell vennünk az általunk vizsgált jelenségek térbeli eltolódását, kronológiáját. A nyugati befolyás megszűnését követő regresszió jelensége is külön kutatást igényel. A hosszúra nyúlt osztrák, orosz vagy porosz uralom nagy hatással volt a társadalmi életre - ennek nyomait még ma is felfedezhetjük az érintett területeken. A Lengyelország felosztásában részt vevő nagyhatalmak mindegyike sajátos politikát folytatott 1772-1795 között, majd az 1815 után bekebelezett területeken is, amelyeket végül egyfajta perifériaként kezelt. A megszálló hatalmak politikájának és integráló tevékenységének hatása ugyancsak külön kérdéskör. A négy ország 20. századi történelmének drámai részletei, a totalitárius

rendszer következményei szintén sokrétű kutatás tárgyát képezik. Kezd kialakulni egy tünet-földrajzi kép, amelyen kirajzolódnak bizonyos tartós változások.

Az összefoglaló munkáinkban lefektetett tézis kidomborította a „nyugatosodás” jelenségét a négy ország területén, különösen a 15-16. századtól kezdve. A „nyugatosodás” olyan területet érint, amely korábban a szláv és a bizánci kultúra, a keleti kereszténység világához tartozott, s ez a térség úgy lépett előre, hogy keleti örökségét szinkretikus módon kapcsolta össze a nyugati értékekkel. Pjotr Mohila, az 1646-ban elhunyt kijevi metropolita alakja jelképezi talán a leginkább azt a sajátos kultúrát, amely a soknemzetiségű lengyel nemesi köztársaság keleti végeit áthatotta. Eltérő módon jelentkezett ez a folyamat a litván római katolikusok körében: a pogány időszak kultúrája itt kivételesen mélyen gyökerezett, és sokáig tovább élt, egészen a 14-15. század fordulójáig (sőt, később is). Idők múltán persze ezt a befolyást elhalványította a szláv és a bizánci hatás, amely rányomta bélyegét a litván társadalom fejlődésére.

Úgy véljük, hogy az ukrán, a fehérorosz és a litván társadalom éppen a soknemzetiségű lengyel nemesi köztársaságban átvett nyugati befolyás révén teremtett magának tartós kulturális alapokat. A 17. század eseményeinek nagy szerepe volt az ukrán nemzettudat kialakulásában, éppen a kijevi Rusznak és Ukrajnának a „két nemzet köztársaságában” folytatott kemény harcai következtében, de más okok miatt is. Az 1569 utáni Litván Nagyhercegség „politikai nemzete” viszont elsősorban a litván és a fehérorosz nemességéből keletkezett - abból a rétegből, amely egyaránt fontosnak tartotta a saját államszervezet eszméjét és a Lengyel Koronához fűződő kapcsolatokat.

A mai Fehéroroszország, Litvánia és Ukrajna kulturális és nemzeti gyökerei igen mélyre nyúlnak, és szervesen kapcsolódnak az egykori lengyel nemesi köztársaság sokszínű, pluralista világához. A későbbi változások a 19-20. század intenzív oroszosítási folyamataival együtt sem voltak képesek végképp kiirtani őket. Az utóbbi évek nemzeti újjászületési folyamatai nemcsak a függetlenség megszerzéséhez vezettek el, hanem az egykori közös értékek felelevenítéséhez is. Erre utal az is, hogy Ukrajna és Fehéroroszország kultúrájában szinte szimbolikus jelentőséget kaptak olyan - a lengyel nemesi köztársaság idején élt - történelmi személyiségek, mint Pjotr Mohila és Franciszek Skvarina.

Úgy véljük, hogy a tapasztalatok, amelyeket az említett négy kelet-közép-európai ország történetírói szereztek együttműködésük során az ellenérzések és bizalmatlanság lebontásában, hasznosak lehetnek térségünk más országai és nemzetei számára is, hasonló együttműködés kialakítása végett.

Lengyelből fordította: Szalai Attila